

Ludomir Bogacz

Wybrane aspekty prawne w "Historia Augusta"

Zeszyty Prawnicze 16/4, 37-57

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LUDOMIR BOGACZ

Uniwersytet Warszawski

WYBRANE ASPEKTY PRAWNE W ‘HISTORIA AUGUSTA’

1. WPROWADZENIE

Historia Augusta to zbiór biografii cesarzy rzymskich i wybranych uzurpatorów od Hadriana po Numeriana i Karynusa, których rządy obejmują okres od 117 do 285 roku. Nie wiadomo, czy zbiór posiadał swój oryginalny tytuł i jaki on był. Isaac Casaubon w 1603 r. prawdopodobnie jako pierwszy użył nazwy *Scriptores Historiae Augustae* na określenie całości, która współcześnie nazywana jest najczęściej po prostu *Historia Augusta*¹.

Cechą charakterystyczną zbioru jest uwzględnienie w nim nie tylko prawowitych cesarzy, ale także uzurpatorów oraz niższych rangą władców, którzy nie sprawowali samodzielnych rządów (przykładowo niedoszłego następcy Hadriana, Aeliusa Caesara, czy syna Makrynusa, Diadumeniana). Przy kolejnych biografiach następuje jednak zwrot: zamiast odrębnych biografii dla drugorzędnych postaci, tworzone są biografie zbiorowe (np. dwóch Maksyminów, trzech Gordianów), łącznie z jedną obejmującą aż trzydziestu uzurpatorów z połowy III wieku.

Poszczególne biografie podpisane są imionami sześciu różnych autorów. Są to: Aelius Spartianus, Iulius Capitolinus, Vulcacius Gallicanus, Aelius Lampridius, Trebellius Pollio i Flavius Vopiscus. Zgodnie

¹ P. JANISZEWSKI, *Historiografia późnego antyku*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego Antyku*, red. E. WIPSYCKA, Warszawa 1999, s. 141.

z zawartymi w biografiach informacjami, tworzyć mieli oni swoje dzieła pod rządami Dioklecjana, Konstancjusza Chlorusa i Konstantyna.

Dopiero w 1889 r. datacja i autorstwo *Historia Augusta* poddane zostały krytyce. Dessau wykazał, iż dzieło to ma nie sześciu, lecz jednego autora, i powstało nie na przełomie III i IV w., lecz około sto lat później, pod koniec IV wieku². Tezy Dessaua wywołały niekończącą się dyskusję na temat autorstwa i daty dzieła, a także przyczyn, dla których jego prawdziwy autor zdecydował się pozostać anonimowy³. Obecnie

² H. DESSAU, *Über Zeit und Persönlichkeit der 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Hermes» 24/1889, s. 337-392.

³ Wśród wielu opracowań wymienić należy w szczególności: TH. MOMMSEN, *Die 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Hermes» 25/1890, s. 228-92; E. KLEBS, *Die Sammlung der 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Rheinisches Museum für Philologie» 45/1890, s. 436-464; A. MOMIGLIANO, *An Unsolved Problem of Historical Forgery: The 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes» 17/1954, s. 22-46; H. SZELEST, *Z badań nad 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Meander» 16.11-12/1961, s. 535-544; A. CAMERON, *Eunuchs in the 'Historia Augusta'*, «Latomus» 24/1965, s. 155-158; P. WHITE, *The authorship of the Historia Augusta*, «Journal of Roman Studies» 57/1967, s. 115-133; H. SZELEST, *Ekskursy i ich rola w zbiorze Historia Augusta*, «Eos» 58/1969-70, s. 115-123; R. SYME, *The Historia Augusta: Three Rectifications*, «Journal of Theological Studies» 21.1/1970, s. 101-104; H. W. BIRD, *Suetonian influence in the later lives of Historia Augusta*, «Hermes» 99/1971, s. 129-134; R. SYME, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971; J.N. ADAMS, *On the authorship of Historia Augusta*, «Classical Quarterly» 22/1972, s. 186-194; T.D. BARNES, *Some Persons in the Historia Augusta*, «Phoenix» 26.2/1972, s. 140-182; R. SYME, *The Composition of the Historia Augusta: Recent Theories*, «Journal of Roman Studies» 62/1972, s. 123-133; J.N. ADAMS, *The linguistic unity of the Historia Augusta*, «Antichthon» 11/1977, s. 93-102; R. BAUMAN, *The Resumé of Legislation in the Early Vitae of the Historia Augusta*, «Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte» 94.1/1977, s. 43-75; S.A. STERTZ, *Christianity in the Historia Augusta*, «Latomus» 36/1977, s. 694-715; A. RÖSGER, *Herrscherziehung in der Historia Augusta*, Bonn 1978; R. SYME, *Propaganda in the Historia Augusta*, «Latomus» 37/1978, s. 173-192; I. MARRIOTT, *The authorship of the Historia Augusta. Two computer studies*, «Journal of Roman Studies» 69/1979, s. 65-77; J. BURIAN, *Sanctus als Wertbegriff in der Historia Augusta*, «Klio» 63/1981, s. 623-638; R. SYME, *Historia Augusta Papers*, Oxford 1983; D. DEN HENGST, 'Verba, non res'. *Über die Inventio in den Reden und Schriftstücken in der Historia Augusta*, [w:] 'Bonner Historia-Augusta-Colloquium' 1984/5 (wyd. 1987), s. 157-74; W. DEN BOER, *The Art of Memory and its Mnemotechnical Traditions*, Amsterdam, Oxford, New York 1986; T. HONORÉ, *Scriptor Historiae Augustae*, «Journal of Roman Studies» 77/1987, s. 56-176; D. SANSONE, *The*

panuje zgodność co do tego, że autor *Historia Augusta*, który dla uniknięcia zbyt częstego powtarzania tej frazy nazywany będzie również „biografistą”, świadomie wprowadza swoich czytelników w błąd, a jego dzieło powstało najpewniej pod sam koniec IV lub w pierwszej połowie V wieku. Niepodważalny *terminus post quem* to rok 369, kiedy ukazało się *Breviarium* Eutropiusza, z którego korzystał autor *Historia Augusta*, a *terminus ante quem* przypada na 525 r., bowiem wtedy stracony został Symmachus Młodszy, który, pisząc swoją *Historia Romana*, korzystał z pracy biografisty⁴.

Potrzebę wyjaśniania zagadek *Historia Augusta* potęguje fakt, że dzieło to jest jednym z niewielu źródeł historiograficznych odnoszących się do historii Cesarstwa w II i III wieku. Do tego jest źródłem obszernym (np. polskie tłumaczenie zajmuje aż 502 strony) i – biorąc pod uwagę niedostatek informacji, jakie posiadamy o tej epoce, zwłaszcza po 238 r., na

computer and the Historia Augusta: a note on Marriott, «Journal of Roman Studies» 80/1990, s. 174-177; D. DEN HENGST, *The Author's Literary Culture*, [w:] 'Historiae Augustae Colloquium Parisinum', red. G. BONAMENTE, E. DUVAL, Macerata 1991, s. 161-9; J. RUDMAN, *Non-traditional Authorship Attribution Studies in the Historia Augusta: Some Caveats*, «Literary and Linguistic Computing» 13.3/1998, s. 151-157; J.F. LONG, *Bygone Rome in the Historia Augusta*, «Syllecta Classica» 13/2002, s. 180-236; D. DEN HENGST, *The Discussion of Authorship*, [w:] 'Historiae Augustae Colloquium Perusinum', red. G. BONAMENTE, F. PASCHOUD, Bari 2002, s. 187-195; A.R. BIRLEY, *Rewriting second- and third-century history in late antique Rome: the Historia Augusta*, *Classica* 19.1/2006, s. 19-29; D. DEN HENGST, *Die Kausalkonjunktionen quod, quia und quoniam in der Historia Augusta*, [w:] 'Historiae Augustae Colloquium Bambergense', red. G. BONAMENTE, H. BRANDT, Bari 2007, s. 165-173; M. KULIKOWSKI, *Marius Maximus in Ammianus and the Historia Augusta*, «Classical Quarterly» 57.1/2007, s. 244-256; A. CAMERON, *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2011; A.R. BIRLEY, *Cassius Dio and the Historia Augusta*, [w:] *A Companion to Marcus Aurelius*, red. M. VAN ACKEREN, Blackwell 2012, s. 13-28; A. KEMEZIS, *Commemoration of the Antonine Aristocracy in Cassius Dio and The Historia Augusta*, «Classical Quarterly» 62.1/2012, s. 387-414; M. THOMSON, *Studies in the Historia Augusta*, Brussels 2012; D. ROHRBACHER, *The Sources of the Historia Augusta Re-examined*, «Histos» 7/2013, s. 146-180; R. SUSKI, *Jowisz, Jahwe, Jezus. Religie w Historia Augusta*, Warszawa 2014; IDEM, *Aluzja do rebelii Eugeniusza czy ukłon wobec aspiracji rzymskiej elity. Nowa interpretacja mowy Maeciusa Faltoniusa Nicomachus (Hist. Aug. Tac. 6, 1-9)*, «Res Historica» 39/2015, s. 9-31; D. ROHRBACHER, *The play of allusion in the Historia Augusta*, Madison 2016.

⁴ R. SUSKI, *Jowisz, Jahwe...*, s. 3-12.

którym kończy swoją narrację Herodian⁵ – byłaby naturalną podstawą wiedzy o historii Rzymu w tym okresie. Niestety, *Historia Augusta* jest źródłem bardzo niepewnym, ponieważ – do czego panuje zgoda wśród współczesnych badaczy – autor uzupełnia fakty historyczne płodami własnej wyobraźni, posuwając się nawet do tworzenia fałszywych dokumentów (listów, protokołów posiedzeń senatu itp.) dla poparcia nieprawdziwych informacji⁶. Co więcej, o ile w przypadku prawowitych władców z II w. opiera się na stosunkowo dokładnych dziełach wcześniejszych i w konsekwencji biografie te zawierają dużo prawdziwych informacji (stąd nazywa się je często żywotami głównymi), o tyle w przypadku pomniejszych postaci tego okresu (władców niesamodzielnych i uzurpatorów) oraz cesarzy późniejszych (mniej więcej od 217/222 r.) fikcja bierze zdecydowanie górę nad faktami – co może być tłumaczone tym, że autor nie miał dostatecznie dużo własnych źródeł i uzupełniał swoją niewiedzę coraz bardziej niewiarygodnymi opowieściami⁷.

W oddzielaniu fałszu od prawdy pomocna może być wiedza z zakresu prawa rzymskiego. Do tej pory słusznie wskazywano na niezgodność wielu partii tekstu z obowiązującymi normami rzymskiego prawa administracyjnego. Przede wszystkim mam na myśli wzmiankowane w dziele urzędy, które rzekomo miały istnieć w opisywanych czasach, lecz poza *Historia Augusta* poświadczane są dopiero od IV wieku (np. *comes sacrarum largitionum*, *magister militiae*⁸). Poza tym pewne aspekty dotyczące prawa prywatnego w *Historia Augusta* podnosili Liebs⁹ i Honoré¹⁰, głównie zajmując się ponadprzeciętnym zainteresowaniem biografisty jurystami epoki Antoninów i Sewerów, a także szukając we fragmentach dotyczących kwestii prawnych aluzji do wydarzeń przełomu IV i V wieku.

⁵ Herodian, *Ab excessu divi Marci*.

⁶ Na ten temat szerzej m.in. R. SUSKI, *Jowisz, Jahwe...*, s. 28-35.

⁷ Podobnie np. R. SYME, *Historia...*, s. 14.

⁸ R. SUSKI, *Jowisz, Jahwe...*, s. 4.

⁹ D. LIEBS, *Die Jurisprudenz im spätantiken Italien (260 – 640 n. Chr.)*, Berlin 1987.

¹⁰ T. HONORÉ, *Law in the Crisis of Empire 379-455 AD. The Theodosian Dynasty and Its Quaestors*, Oxford 1998.

Przedmiotem niniejszego artykułu będą cztery fragmenty *Historia Augusta*, które dotyczą prawa i które mogą dostarczyć cennych informacji na temat wiedzy biografisty o prawie.

2. MAKRYNUS UNIEWAŻNIA RESKRYPTY POPRZEDNICH CESARZY

Charakteryzując Makrynusa (panował w latach 217-218), biografista wśród takich cech, które zdaje się uznawać za pozytywne, jak surowość dla żołnierzy, niechęć do donosicieli czy hojność w rozdawnictwie zboża, wymienia także biegłość w prawie, dzięki której unieważnił wszystkie reskrypty poprzednich cesarzy (Opilius Macrinus, 13,1):

Fuit in iure non incallidus, adeo ut statuisset omnia rescripta veterum principum tollere, ut iure non rescriptis ageretur, nefas esse dicens leges videri Commodi et Caracalli et hominum imperitorum voluntates, cum Traianus numquam libellis responderit, ne ad alias causas facta praeferrentur quae ad gratiam composita viderentur.

W prawie był Makrynus biegły do tego stopnia, że postanowił znieść wszystkie rozporządzenia [tj. reskrypty – przyp. autora] dawnych cesarzy, aby sprawy załatwiano według prawa, nie według rozporządzeń; twierdził, że niegodziwością wydadzą mu się ustawy Kommodusa i Karakalli oraz postanowienia ludzi niedoświadczonych, ponieważ Trajan nigdy nie odpowiadał listownie, aby udzielonych odpowiedzi, które, jak się wydaje, układano zależnie od przychylności cesarza, nie odnoszono do innych podobnych wypadków¹¹.

Uwagę zwraca określenie prawa stanowionego przez Kommodusa i Karakallę mianem *leges*. Może to sugerować, że tekst powstał w okresie dominatu, kiedy to określenie zastrzeżone niegdyś do ustaw zgromadzeń ludowych lub plebejskich zostało w pełni rozciągnięte na konstytucje

¹¹ Wszystkie tłumaczenia tekstu *Historia Augusta* za H. SZELEST, *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, Warszawa 1966.

cesarskie¹². Co prawda taka konstatacja nie weryfikuje wiedzy o czasie powstania *Historia Augusta* – sam autor biografii Makrynusa poprzez dedykowanie jej Dioklecjanowi¹³ stara się stworzyć wrażenie, że napisał ją w czasie rządów tego cesarza. Jest to jednak ważny argument na rzecz tezy, że powyższy fragment jest inwencją biografisty i nie został zaczerpnięty ze źródła bardziej współczesnego opisywanym wydarzeniom.

Można także wątpić, czy podczas swojego krótkiego panowania, podczas którego zajęty był wojną z Partami i stabilizowaniem sytuacji we wschodnich prowincjach, Makrynus mógł znaleźć czas, aby zajmować się mocą obowiązującą reskryptów.

Wydaje się, iż ten fragment jest raczej zakamuflowanym postulatem, aby w czasach, gdy pisana była *Historia Augusta*, ograniczyć powszechne obowiązywanie reskryptów¹⁴, ponieważ wydawane były one często – jak pisze biografista – zależnie od cesarskiej przychylności, a nierzadko otwarcie stały w sprzeczności z obowiązującym prawem i wprowadzały w nim zamęt.

Prawdopodobnie aby wzmocnić argumentację przeciwko powszechnemu stosowaniu reskryptów, autor *Historia Augusta* podpira się autorytetem najlepszego cesarza – Trajana¹⁵. Honoré wskazuje¹⁶, że rzeczywiście nie zachował się żaden reskrypt tego władcy i być może też żaden reskrypt dotyczący prawa prywatnego nie miał przed Hadrianem mocy powszechnie obowiązującej. Spekuluje również, że opinia biografisty może mieć związek z konstytucją Arkadiusza i Honoriusza z 398 r.¹⁷, zgodnie z którą na reskrypty, zarówno te już wydane, jak i te przyszłe, powoływać się można tylko i wyłącznie w tych konkretnych sprawach, w których zostały udzielone. Umieszczenie w *Historia Augusta* aluzji

¹² W. WOŁODKIEWICZ, 'Ius et lex' w rzymskiej tradycji prawnej, «Ius et Lex» 1/2002, s. 54.

¹³ HA Opilius Macrinus, 15,4.

¹⁴ T. HONORÉ, *Law in the Crisis...*, s. 209-211.

¹⁵ Powszechne przekonanie o wyjątkowości Trajana przejawiało się choćby w życzeniach, jakie senatorowie składali późniejszemu cesarzom, życząc im, aby byli „szczęśliwsi od Augusta i lepsi od Trajana”, o czym pisze Eutropius 8,5.

¹⁶ T. HONORÉ, *Law in the Crisis...*, s. 209.

¹⁷ C.Th. 1,2,11.

do tej konstytucji może świadczyć o napisaniu dzieła pod koniec IV wieku, jak również o zainteresowaniu autora problemami związanymi z tworzeniem prawa.

3. AURELIAN SPRZEDAJE JEŃCÓW NA AUKCJI *SUB CORONA*

Prezentując dokonania Aureliana przed objęciem władzy (w 270 r.), autor *Historia Augusta* opisuje jego zwycięstwo nad Frankami, w wyniku którego przyszły cesarz pojmał trzystu z nich niewolę i sprzedał na aukcji *sub corona* (Divus Aurelianus, 7,1):

Idem apud Mogontiacum tribunus legionis sextae Gallicanae Francos inruentes, cum vagarentur per totam Galliam, sic adflixit, ut trecentos ex his captos septingentis interemptis sub corona vendiderit.

Jako trybun szóstego legionu Gallikańskiego, Aurelian rozgromił pod Mogontiakum Franków, którzy robili wypady i włączyli się po całej Galii; zabił wtedy siedmiuset barbarzyńców a trzystu pojmał i sprzedał w niewolę.

Warto wskazać, że podejrzenia co do prawdziwości powyższej relacji biorą się już z samego faktu, że żywot Aureliana należy do najmniej wiarygodnej części *Historia Augusta* dotyczącej wydarzeń po 217/222 r.¹⁸, a w jej ramach najbardziej nasycone fikcją wydają się być opisy karier cesarzy przed objęciem przez nich władzy. Dodatkowo prawdziwość tego przekazu podważa wzmianka o tym, jakoby Aurelian miał być trybunem w *legio VI Gallicana* – żadne inne źródło nie potwierdza istnienia takiego legionu. Sama jego nazwa może być natomiast kolejnym przykładem zabawy autora z *cognomen* Gallicanus, które jest jednym z najczęściej występujących w *Historia Augusta* wśród osób skądinąd nieznanymi: i tak „autor” biografii Avidiusa Cassiusa nazywa się Vulcarius Gallicanus, pojawia się także dwóch prefektów pretorianów

¹⁸ Bardziej szczegółowo ocenia proporcje fikcji w tekście m.in. A.R. BIRLEY, *Re-writing second- and third-century history in late antique Rome: the Historia Augusta*, *Classica* 19.1/2006, s. 23.

o tym imieniu (Moesius Gallicanus w żywocie Tacyta¹⁹ i Mulvius Gallicanus w żywocie Probusa²⁰), a dzienniki Turdulusa Gallicanusa są rzekomo jednym ze źródeł do napisania biografii Probusa²¹. Mogą to być odniesienia do jakiegoś współczesnego autorowi Gallicanusa – być może potomka Oviniusa Gallicanusa, konsula z roku 317, lub Flaviusa Gallicanusa, konsula z roku 330.

Mając powyższe na uwadze, warto skupić się na kwestii rodzaju aukcji, którą miał przeprowadzić Aurelian. Otóż miała być to aukcja *sub corona*.

Rzymska sprzedaż aukcyjna *sub corona* jest często wzmiankowana w historiografii łacińskiej – poza przytoczonym wyżej fragmentem *Historia Augusta* w sumie dwanaście razy u Liwiusza²², cztery razy u Orozjusza²³, dwa razy u Tacyta²⁴, po jednym razie u Florusa²⁵, Frontona²⁶, Justynusa²⁷, Waleriusza Maksymusa²⁸, w *De bello Gallico* Cezara²⁹, a także w anonimowym *De viris illustribus urbis Romae*³⁰. Oprócz tego Warron wskazuje na aukcję *sub corona* jako na jeden ze sposobów nabycia niewolnika³¹. Z ww. źródeł wyłania się następujący obraz: sprzedaż *sub corona* dotyczyła jeńców pojmanych w czasie toczonych przez Rzym wojen, określenia tego nie stosowano natomiast do sprzedaży zdobytych przedmiotów ani zwierząt; osobą odpowiedzialną za zorganizowanie aukcji był zwycięski dowódca.

¹⁹ HA Tacitus, 8,3.

²⁰ HA Probus, 4,3.

²¹ HA Probus, 2,2.

²² Liv., 2,17,6-7; 4,34,4-5; 5,22,1-2; 8,37,8-12; 9,42,8; 21,51,2; 24,42,11; 34,16,10; 38,29,11; 41,11,8; 42,63,12; 43,4,8-13.

²³ Orosius 4,7,6; 4,18,7; 5,3,6; 6,8,17.

²⁴ Tac., *Ann.*, 13,39, *Hist.*, 1,68.

²⁵ Florus 2,33,52.

²⁶ Fronto, *Epist.*, *De bello Parthico*.

²⁷ Iustinus 34,2.

²⁸ Valerius Maximus 9,10.

²⁹ Caes., *De bello Gall.*, 3,16.

³⁰ *De viris illustribus urbis Romae*, 58,8.

³¹ Varr., *Rer.; rust.*, 2,10,4.

Więcej miejsca aukcji *sub corona* poświęcają Aulus Gellius³² i Festus³³, próbując rozwikłać kwestię pochodzenia tego określenia. Obaj twierdzą, iż najbardziej prawdopodobnym wyjaśnieniem jest to, że jeńcy wojenni byli sprzedawani, kiedy nosili na głowie wieniec (*corona*)³⁴. Jednocześnie z tekstów obu autorów wynika wyraźnie pewna szczególna cecha sprzedaży *sub corona* – za nieujawnione wady niewolników sprzedawanych w ten sposób państwo nie ponosiło odpowiedzialności³⁵.

Pierwsza sprzedaż *sub corona*, o jakiej mówią źródła historiograficzne, dotyczyła mieszkańców Pometii w Lacjum po jej kapitulacji w 502 r. p.n.e.³⁶, zaś ostatnie dotyczyły ludności cywilnej zdobytego Volandum w Armenii w 58 r. n.e.³⁷ oraz Helwetów pokonanych przez armię Witeliusza w 69 r. n.e.³⁸. Ponowne pojawienie się aukcji *sub corona* po prawie dwustu latach musi zatem budzić podejrzenia.

W źródłach historiograficznych aukcja *sub corona* pojawia się jako następstwo zwycięstwa Rzymu nad wrogami zewnętrznymi. Zwycięstwa bezdyskusyjnego, po którym rzymski wódz staje się panem życia i śmierci pokonanych i dysponuje tym życiem, sprzedając ich jako niewolników. Wodzowie, o których wiemy ze źródeł, że sprzedawali jeńców *sub corona*, to najwięksi bohaterowie rzymskiej historii: Kamillus, Lucjusz Mummiusz, Tyberiusz Grakchus, Cezar. Jednak w czasach kryzysu Cesarstwa, jaki nastąpił po roku 235, Rzym toczył wojny z barbarzyńcami w zdecydowanej większości na swoim własnym terytorium,

³² Gell., 6,4.

³³ Fest., L. 443.

³⁴ Więcej na ten temat K.-W. WELWEI, *Sub corona vendere. Quellenkritische Studien zu Kriegsgefangenschaft und Sklaverei in Rom bis zum Ende des Hannibalkrieges*, Stuttgart 2000, s. 12-13.

³⁵ Szerzej na ten temat A. TARWACKA, *O jakich niewolnikach i z jakiego powodu jurysta Caelius Sabinus napisał, że zwykło się ich sprzedawać w czapkach; oraz jacy niewolnicy byli zgodnie ze zwyczajem przodków sprzedawani pod koroną; także co oznacza samo „pod koroną”*. Aulus Gellius, *Noce Attyckie* 6,4. Tekst – tłumaczenie – komentarz, «Zeszyty Prawnicze» 13.2/2013, s. 217-222.

³⁶ Liv., 2,17,6-7.

³⁷ Tac., *Ann.*, 13,39.

³⁸ Tac., *Hist.*, 1,68.

więc jeśli w wyniku takiej wojny ktokolwiek mógł pojmać i sprzedać jeńców, byli to raczej barbarzyńcy.

Wydaje się, iż przypisanie Aurelianowi sprzedaży *sub corona* jest sztandarowym przykładem stylu, w jakim anonimowy autor *Historia Augusta* wymyśla historię. Chcąc dodać zasług Aurelianowi (którego uważa za dobrego cesarza) poprzez przypisanie mu przeprowadzenia aukcji *sub corona*, zrównuje go z wodzami okresu Republiki, którzy też sprzedawali w ten sposób pokonanych przez siebie wrogów. Samo przywołanie aukcji *sub corona* musiało budzić skojarzenia z okresem największej chwały rzymskiego oręża. W kontraście do innych opisywanych wydarzeń tej naznaczonej klęskami Rzymu epoki sprzedaż *sub corona* dodatkowo wyróżniała zwycięskiego wodza, który ją przeprowadził.

4. ULPIUSZ KRYNITUS PRZYSPOSABIA AURELIANA

Biografista opisując karierę Aureliana przed objęciem władzy wskazuje na przysposobienie przyszłego cesarza przez niejakiego Ulpiusza Krynitusa, do którego miało dojść jeszcze za rządów Waleriana (lata 253-260). Przysposobienie to opisuje w kilku następujących fragmentach biografii Aureliana, rozrzuconych w ustępach od 10 do 15.

10,3: *tunc enim Ulpus Crinitus publice apud Byzantium sedenti Valeriano in thermis egit gratias, dicens magnum de se iudicium habitum, quod eidem vicarium Aurelianum dedisset. quare eum statuit adrogare.*

Kiedy Walerian zasiadł w termach w Bizancjum, Ulpiusz Krynitus publicznie mu dziękował, mówiąc, że Walerian miał o nim dobrą opinię, skoro na zastępcę wyznaczył mu Aureliana. Dlatego postanowił go adoptować³⁹.

³⁹ H. Szelest, *Historycy...*, tłumaczy słowo *adrogare* jako „adoptować”, lecz bardziej właściwe byłoby tłumaczenie go jako „adrogować”.

11,1: *Interest epistulas nosse de Aureliano scriptas et ipsam adrogationem. epistula Valeriani ad Aurelianum: (...)*

12,3-4: *Et quoniam etiam de adrogatione aliqua me dixeram positurum quae ad tantum principem pertinerent, quaeso ne odiosior verbosiorve in ea re videar, quam fidei causa inserendam credidi ex libris Acholii, qui magister admissionum Valeriani principis fuit, libro actorum eius nono: ...*

14,4-15,2: *agentibus igitur gratias omnibus circumstantibus Ulpius Crinitus surrexit atque hac oratione usus est: „Apud maiores nostros, Valeriane Auguste, quod et familiae meae amicum ac proprium fuit, ab optimis quibusque in filiorum locum fortissimi viri semper electi sunt, ut vel senescentes familias vel fetus matrimoniis iam caducos substitutae fecunditas prolis ornaret. hoc igitur, quod Cocceius Nerva in Traiano adoptando, quod Ulpius Traianus in Hadriano, quod Hadrianus in Antonino et ceteri deinceps proposita suggestione fecerunt, in adrogando Aureliano,*

Warto zapoznać się z listem dotyczącym Aureliana i z samą adopcją⁴⁰. List Waleriana do Aureliana brzmi: (...)

Ponieważ wspomniałem, że powiem także kilka słów o adopcji⁴¹ tak wielkiego cesarza, proszę nie brać mi za złe i nie uważać tego za gadulstwo, że dla ścisłości postanowiłem podać szczegóły zaczerpnięte z ksiąg Acholiusza, który był mistrzem ceremonii cesarza Waleriana; w dziewiątej księdze jego urzędowego dziennika czytamy: ...

Kiedy mu wszyscy wokół dziękowali, wstał Ulpiusz Krynitus i taką wygłosił mowę: „Za naszych przodków, Walerianie Auguście, wszyscy najlepsi przybierali sobie za synów najdzielniejszych mężów, aby płodność przybranego potomstwa uświetniła rody starzejące się lub pozbawione dziedziców z powodu związków małżeńskich; było to także chętnie widziane w mojej rodzinie. Uznałem przeto, że ów zwyczaj, za którym poszedł Kokcejusz Nerwa, adoptując Trajana, Ulpiusz Trajan adoptując Hadriana, Hadrian adoptując Antonina, a następnie inni za ich przykładem, należy przywrócić i tak samo adoptować Aureliana,

⁴⁰ W tym miejscu wyrażenie *et ipsam adrogationem* przetłumaczone jest jako „i z samą adopcją”, lecz bardziej właściwe byłoby tłumaczenie go jako „i z samą adrogacją”.

⁴¹ W tym miejscu *de adrogatione* przetłumaczone jest jako „o adopcji”, lecz bardziej właściwe byłoby tłumaczenie go jako „o adrogacji”.

quem mihi vicarium iudicii tui auctoritate fecisti, censui esse referendum. iube igitur ut lege agatur, sitque Aurelianus heres sacrorum, nominis et bonorum totiusque iuris Ulpio Crinito iam consulari viro, ipse actutum te iudice consularis.” longum est cuncta pertexere. nam et actae sunt Crinito a Valeriano gratiae, et adoptio, ut solebat, impleta. memini me in quodam libro Graeco legisse, quod tacendum esse non credidi, mandatum esse Crinito a Valeriano ut Aurelianus adoptaretur, idcirco praecipue quod pauper esset; sed hoc in medio relinquendum puto.

który dzięki powadze twej opinii został moim zastępcą. Rozkaż więc, żeby się to dokonało na mocy prawa i by spadkobiercą religijnych uprawnień, imienia, majątku i wszystkich praw konsula Ulpiusza Krynita został Aurelianus, który zgodnie z twoją wolą niebawem sam będzie konsulem.” Zbyt długo pisać o wszystkim. I Walerian bowiem dziękował Krynitowi, i adopcję przeprowadzono zgodnie ze zwyczajem. Pamiętam, że czytałem w jakimś dziele greckim (a moim zdaniem nie należy tego pomijać milczeniem), iż Walerian polecił Krynitowi adoptować Aureliana przede wszystkim dlatego, że ów był biedny. Ale myślę, że tę kwestię należy pozostawić nie rozstrzygniętą.

Na wstępie należy stwierdzić, że powyższą opowieść traktować trzeba jako mało wiarygodną. Ulpiusz Krynitus jest postacią, która nie występuje nigdzie indziej poza *Historia Augusta*. Nie ma też żadnego potwierdzenia konsulatu Aureliana z czasów Waleriana. Prócz tego biografista, przekazując informacje o przysposobieniu przysłego cesarza, rzekomo cytuje autora innej niż jego własna biografii Waleriana, niejakiego Acholiusa – będącego wedle wszelkiego prawdopodobieństwa postacią fikcyjną⁴² – który pojawia się trzykrotnie w żywocie Aleksandra Sewera jako historyk „jego czasów”⁴³ (co trudno pogodzić z tym, jakoby zdążył jeszcze napisać biografię panującego ćwierć wieku później Waleriana) i źródło zupełnie niewiarygodnych opowieści⁴⁴. Powoływanie się na niepotwierdzone gdzie indziej źródła jest zabiegiem służącym

⁴² M.in. T. D. BARNES, *op. cit.*, s. 145, R. SYME, *Historia...*, s. 102-103.

⁴³ HA Alexander Severus, 64,5.

⁴⁴ HA Alexander Severus, 14,6 oraz 48,7. W pierwszym fragmencie, w którym biografista powołuje się na Acholiusa, Aleksander wspomaga pamięć mnemotechniką,

autorowi *Historia Augusta* do wzbogacenia i uwiarygodnienia swojej narracji⁴⁵. Za fikcyjnością Acholiusa przemawia także urząd, jaki miałby on sprawować za Waleriana⁴⁶ – *magister admissionum* – który przed IV w. nie jest potwierdzony w żadnym innym tekście źródłowym⁴⁷.

Celem wprowadzenia do tekstu wątku Ulpiusza Krynitusa jest prawdopodobnie dalsze (obok typowych dla *Historia Augusta* zabiegów, jak niepotwierdzone nigdzie indziej zwycięstwa militarne czy stosowanie wobec żołnierzy surowej dyscypliny) podniesienie w oczach czytelnika wartości Aureliana – dobrego władcy. Ulpiusz Krynitus łączy Aureliana z najlepszym z cesarzy – Trajanem. Powiązanie to następuje poprzez rzekome pochodzenie Krynitusa z rodu Trajana, na które ten pierwszy powołuje się w swojej mowie. Jasną wskazówką dla czytelnika jest już samo nazwisko Ulpiusz Krynitus. Dowódca nosi przy tym nie tylko *nomen gentile* wielkiego cesarza, *Ulpus*, ale także *cognomen*, *Crinitus* – który (jako jedyny) przypisuje Trajanowi piszący w 369 r.⁴⁸ Eutropiusz⁴⁹.

Być może do powiązania Aureliana z Trajanem skłoniły autora nie tylko same zasługi tego pierwszego – ostatecznie trudno zaprzeczyć, że jego dokonania militarne, takie jak pokonanie Palmyry i *imperium Galliarum*, stawiają go w jednym rzędzie z najwybitniejszymi cesarzami. Pewną rolę mógł tu również odegrać fakt, że potwierdzoną w źródłach (zarówno w inskrypcjach, jak i na monetach, choć milczy o niej *Historia Augusta* oraz inne źródła literackie⁵⁰) żoną Aureliana była niejaka Ulpia Severina. Jej przynależność do *gens Ulpia* mogła być dla biografisty impulsem do przypisania Aureliana do rodu Trajana.

Prawo rzymskie znało dwa rodzaje przysposobienia: adopcję i adrogację. Adoptować w ścisłym tego słowa znaczeniu (*adoptio*) można było

w drugim dopuszcza do współrządzenia państwem nieznanego skądinąd Oviniusia Camillusa.

⁴⁵ Por. przyp. 6.

⁴⁶ HA Divus Aurelianus, 12,4.

⁴⁷ D. MAGIE, *The 'Scriptores Historiae Augustae'*⁶, III, Cambridge (Massachusetts), London 1998, s. 216, przyp. 3.

⁴⁸ P. JANISZEWSKI, *op. cit.*, s. 128-129.

⁴⁹ Eutropius 8,2: *Successit ei Ulpus Crinitus Traianus, natus Italicae in Hispania, familia antiqua magis quam clara.*

⁵⁰ A. WATSON, *Aurelian and the Third Century*, London, New York 1999, s. 113-116.

tylko osobę *alieni iuris*. Jak wskazuje Gaius (G. 1,134), adopcja miała – szczególnie w odniesieniu do syna – bardzo skomplikowaną formę. Należało go najpierw trzykrotnie sprzedać, a potem przeprowadzić pozorny proces windykacyjny (*in iure cessio*)⁵¹. W przytoczonym wyżej fragmencie *Historia Augusta* nie ma mowy o dokonaniu tego rodzaju czynności. Pozostaje zatem adrogacja (*adrogatio*). W ten sposób można było przysposobić osoby dojrzałe. Adrogacja mogła być dokonana tylko w Rzymie przed zgromadzeniem ludowym (*comitia curiata*), a po jego zaniku przed zgromadzeniem trzydziestu liktorów (*lictore curiati*)⁵², po uprzednim zbadaniu sprawy przez pontyfików⁵³. Dopiero w 286 r. Dioklecjan dopuścił na prowincji adrogację za zgodą cesarza jako równoważną⁵⁴, a w 293 r. uczynił adrogację poprzez reskrypt cesarski (*ex rescripto principali*) jedyną obowiązującą, zarówno na prowincji, jak i w Rzymie⁵⁵.

Wydaje się, że opisane w *Historia Augusta* przysposobienie Aureliana nie było adrogacją w formie, jaka obowiązywała przed reformą Dioklecjana, czyli w chwili rzekomego dokonania tej czynności. Nie ma bowiem wzmianki o zbadaniu sprawy przez pontyfików oraz o trzydziestu liktorach, przed którymi adrogacja musiałaby zostać dokonana, a z kontekstu jednoznacznie wynika, że cała rzecz dzieje się w Bizancjum⁵⁶, a więc nie tam, gdzie dzieć się zgodnie z prawem powinna – czyli w Rzymie⁵⁷.

⁵¹ M. KURYŁOWICZ, *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, «Studia Iuridica Lublinensia» 16/2011, s. 52.

⁵² Ibidem, s. 51-52.

⁵³ J. ZABŁOCKI, *Kompetencje 'patres familias' i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle 'Noctes Atticae' Aulusa Gelliusa. Rozprawa habilitacyjna*, Warszawa 1990, s. 70-72. TENŻE „Adrogatio” w prawie rzymskim, [w:] *W trosce o rodzinę. Księga pamiątkowa ku czci Prof. Wandy Stojanowskiej*, red. M. KOSEK, J. SŁYK, Warszawa 2008, s. 603-606.

⁵⁴ C. 8,47,2.

⁵⁵ C. 8,47,6.

⁵⁶ HA Divus Aurelianus, 13,1: *Cum consedisset Valerianus Augustus in thermis apud Byzantium, ... Valerianus Augustus dixit: ...* [Kiedy Walerian August ... zasiadł w termach w Bizancjum, tak powiedział: ...].

⁵⁷ Inaczej G. CASTELLI, *L'arrogazione di Aureliano*, «Rendiconti del reale istituto Lombardo di scienze e lettere» 48/1915, s. 548-554, który przyjmuje, że autorem

Warto także zauważyć, że autor *Historia Augusta* nie jest konsekwentny, jeżeli wziąć pod uwagę terminologię. Początkowo pisząc o przysposobieniu Aureliana, czterokrotnie używa zwrotów wskazujących na adrogację (wplatając w to odniesienie do adopcji Trajana przez Nerwę⁵⁸), by pod koniec tego wątku dwukrotnie użyć słów mogących wskazywać na adopcję *sensu stricto*.

Z powyższego można wysnuć wniosek, iż autor nie miał wiedzy prawniczej pozwalającej mu wystarczająco dokładnie opisać procedurę przysposobienia. Może to stanowić argument za tym, że tworzył w czasach, gdy różnice pomiędzy adopcją *sensu stricto* a adrogacją były coraz słabiej dostrzegane, a więc później niż na przełomie III i IV wieku, jak usiłuje przekonać czytelnika na kartach swojego dzieła.

Przy tym przysposobienie, które opisuje, wydaje się być adrogacją w formie, w jakiej obowiązywała od reformy z lat 286/293. Przemawia za tym kluczowy element przysposobienia Aureliana – zgoda cesarza, która pojawiła się w procedurze dopiero w czasach Dioklecjana. To z kolei stanowi argument za fikcyjnością tego fragmentu dzieła. Przysposobienie Aureliana nie mogło być bowiem dokonane w sposób, który nie pasuje do stanu prawnego obowiązującego przed reformą.

biografii Aureliana jest rzeczywiście ten, którego imię widnieje w tekście – „Flavius Vopiscus” – oraz że historia o przysposobieniu jest prawdziwa. Stąd próbuje ustalić, na jakiej podstawie prawnej dokonane zostało to przysposobienie, wskazując, że rola Waleriana w opisaney adrogacji mogła wynikać z piastowania przez niego funkcji *pontifex maximus* lub była aktem dobrowolnej jurysdykcji („giurisdizione volontaria”). Przekaz *Historia Augusta* odnośnie przysposobienia Aureliana za oparty na faktach uznaje także M. KURYŁOWICZ, *'Adoptio' prawa rzymskiego. Rozwój i zmiany w okresie poklasycznym i justyniańskim (Rozprawa habilitacyjna)*, Lublin 1976, s. 22-24.

⁵⁸ Przysposobienie Trajana przez Nerwę raczej nie było jednak adopcją *sensu stricto* lecz adrogacją, ponieważ w momencie tego przysposobienia prawdopodobnie ojciec Trajana już nie żył (por. J. BENNET, *Trajan. Optimus Princeps: A Life and Times*, Bloomington 1997, s. 19-20), a zatem przyszły cesarz nie byłby już osobą *alieni iuris*.

5. TACYT WYZWAŁA NIEWOLNIKÓW

Wśród dokonań cesarza Marka Klaudiusza Tacyta (panował w latach 275-276), świadczących o jego umiarkowaniu i negatywnym stosunku do zbytku, autor *Historia Augusta* wymienia wyzwolenie niewolników państwowych, których – jak można się domyślać – zbyt dużo nagromadzono za rządów poprzednich władców (Tac., 10,7):

*servos urbanos omnes manu misit
utriusque sexus, intra centum
tamen ne Caniniam transire
videretur.*

Wszystkich niewolników obojga płci przebywających w mieście wyzwolił, jednak w liczbie poniżej stu, aby nie wydawało się, że przekracza prawo Kaniniusza.

Wydaje się, że powyższy fragment jest wymyślony przez biografistę i nie ma związku z faktami. Jest on bowiem umieszczony w kontekście różnych innych działań Tacyta, które ukazują go jako dobrego cesarza, a budzą wątpliwości co do swej autentyczności: od kilku odrębnych wzmianek dotyczących przeznaczenia własnego majątku na cele publiczne (na żołd dla wojska, na budowę łaźni w miejscu własnego domu etc.), poprzez zakaz działalności domów publicznych w mieście Rzymie, aż do kuriozalnego rozkazu powielenia dzieł historyka Korneliusza Tacyta (co może być przytykiem wobec rzetelnej historiografii, jaką uprawiał ten ostatni – w odróżnieniu od jedynie udającej poważną *Historia Augusta*; przytykiem, bowiem w domyśle rzetelna historia Tacyta może przetrwać nie dzięki czytelnikom, tylko sztucznym wysiłkom podtrzymującym jego dzieła w obiegu). Ponieważ Tacyt panował krótko i niewiele było o nim wiadomo, gdy powstawała *Historia Augusta*, jej autor przypisać mógł mu wszystkie te cechy, które uważał za pożądane u dobrego władcy, bez obawy o reakcje czytelników⁵⁹.

⁵⁹ Jak zauważył R. SYME, *Historia...*, s. 119-120, Tacyt został w ogóle pominięty przez Euzebiusza z Cezarei i przez Juliana w jego satyrze o cesarzach, jak gdyby nigdy nie istniał, natomiast jego „fikcyjny” żywot w *Historia Augusta* zawiera w edycji Teubnerowskiej aż 14 stron.

W cytowanym wyżej fragmencie Tacyt dopilnować miał, aby wyzwolić nie więcej niż stu niewolników, tak by pozostać w zgodzie z przepisami *lex Fufia Caninia* z 2 r. p.n.e. Istotnie, ustawa ta wprowadziła limit stu wyzwolanych niewolników, jednak dotyczyła ona tylko i wyłącznie wyzwoleń dokonywanych w testamencie⁶⁰. Gaius wyraźnie pisze, że jej przepisów nie stosowano do wyzwoleń za życia właściciela:

G. 1,44: *Ac ne ad eos quidem omnino haec lex pertinet, qui sine testamento manumittunt. Itaque licet iis, qui vindicta aut censu aut inter amicos manumittunt, totam familiam suam liberare, scilicet si alia causa non impediatur libertatem.*

G. 1,44: Jednakże ustawa ta nie dotyczy bynajmniej tych, którzy wyzwalają bez testamentu. Przeto tym, którzy wyzwalają łaską albo przez wpis na listę obywateli, albo między przyjaciółmi, wolno wyzwolić całą swą rzeszę niewolników, oczywiście gdy nie ma innych przeszkód w nadaniu wolności⁶¹.

Czemu zatem autor *Historia Augusta* każe Tacytowi celowo wyzwolić najwyżej stu niewolników? Honoré zakłada, że cesarz, choć niezwiązany prawem, powinien stosować je dobrowolnie – co więcej, stosować nie tylko literę, ale też ducha prawa, a duchem *lex Fufia Caninia* według Honorého było ograniczenie wszystkich masowych wyzwoleń, nie tylko testamentowych⁶². Takie wyjaśnienie wydaje się jednak mało prawdopodobne. Biografista w innych miejscach daje dowód na to, że choć ma wiedzę o prawie, nie jest ekspertem z tej dziedziny i nie oddaje wiernie charakteru rozmaitych instytucji prawnych, jak choćby mieszając instytucje adopcji i adrogacji, o czym była mowa w poprzedniej części. Trudno zatem uznać, aby w tym przypadku było inaczej, zwłaszcza że wymagałoby to tak ekwilibrystycznych wyjaśnień, jak przypisanie cesarzowi stosowania się do nieistniejących reguł.

⁶⁰ G. 1,42-43; P.S. 4,14,4; Ulp. 1,24.

⁶¹ Tłumaczenie: W. ROZWADOWSKI, 'Gai Institutiones'. Instytucje Gaiusa, Poznań 2003.

⁶² T. HONORÉ, *Law in the Crisis...*, s. 206-207.

6. PODSUMOWANIE

Autor *Historia Augusta* posiada pewną wiedzę o przepisach prawa. Wie na przykład, że adrogacja wymaga zgody cesarza, choć nie potrafi prawidłowo opisać jej procedury. Wie, że *lex Fufia Caninia* wprowadziła limit stu wyzwolanych niewolników, ale nie wie, że dotyczyła tylko wyzwoleń testamentowych.

Tę wiedzę biografista prezentuje, fałszując i zmyślając historię. Ponieważ jednak jego znajomość prawa ma swoje granice oraz dotyczy okresu znacznie późniejszego niż opisywana przez niego epoka, odsłania w ten sposób fałszerstwo. Dzięki temu analiza tekstu *Historia Augusta* pod kątem jego odniesień do prawa rzymskiego może być pomocna w oddzieleniu prawdy od fałszu zawartego w tym wyjątkowym dziele.

PRIVATE LAW IN THE 'AUGUSTAN HISTORY'

Summary

The author of *Historia Augusta* (*The Augustan History*) had some knowledge of the law. He knew, for instance, that the emperor had to issue his consent for an act of adrogation to be valid, but failed to describe its procedure correctly. He knew that the *lex Fufia Caninia* limited manumission to a maximum of one hundred slaves, but he did not know that this law was applicable only to testamentary manumissions.

The biographer displayed his knowledge but distorted and fabricated history. However, as his acquaintance with the law was limited and pertained to the law in force at a much later period, it was wrong on the particulars in force earlier. In-depth analysis of the *Historia Augusta* with reference to Roman law may be helpful in telling fact from fiction in this extraordinary work.

Słowa kluczowe: *Historia Augusta*; prawo rzymskie; reskrypty; aukcja *sub corona*; adrogacja Aureliana; *lex Fufia Caninia*.

Keywords: *The Augustan History* (*Historia Augusta*); Roman law; rescripts; auction *sub corona*; Aurelian's adrogation; *lex Fufia Caninia*.

Bibliografia:

- ADAMS J.N., *On the authorship of Historia Augusta*, «Classical Quarterly» 22/1972, s. 186-194
- ADAMS J.N., *The linguistic unity of the Historia Augusta*, «Antichthon» 11/1977, s. 93-102
- BARNES T.D., *Some Persons in the Historia Augusta*, «Phoenix» 26.2/1972, s. 140-182
- BAUMAN R., *The Resumé of Legislation in the Early Vitae of the Historia Augusta*, «Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte» 94.1/1977, s. 43-75.
- BENNET J., *Trajan. Optimus Princeps: A Life and Times*, Bloomington 1997.
- BIRD H.W., *Suetonian influence in the later lives of Historia Augusta*, «Hermes» 99/1971, s. 129-134
- BIRLEY A.R., *Rewriting second- and third-century history in late antique Rome: the Historia Augusta*, *Classica* 19.1/2006, s. 19-29
- BIRLEY A.R., *Cassius Dio and the Historia Augusta*, [w:] *A Companion to Marcus Aurelius*, red. M. VAN ACKEREN, Blackwell 2012, s. 13-28
- BURIAN J., *Sanctus als Wertbegriff in der Historia Augusta*, «Klio» 63/1981, s. 623-638
- CAMERON A., *Eunuchs in the «Historia Augusta»*, «Latomus» 24/1965, s. 155-158.
- CAMERON A., *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2011
- CASTELLI G., *L'arrogazione di Aureliano*, «Rendiconti del reale istituto Lombardo di scienze e lettere» 48/1915, s. 548-554.
- DEN BOER W., *The Art of Memory and its Mnemotechnical Traditions*, Amsterdam, Oxford, New York 1986
- DEN HENGST D., 'Verba, non res'. *Über die Inventio in den Reden und Schriftstücken in der Historia Augusta*, [w:] *Bonner Historia-Augusta-Colloquium* 1984/5 (wyd. 1987), s. 157-74
- DEN HENGST D., *The Author's Literary Culture*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Parisinum*, red. G. BONAMENTE, E. DUVAL, Macerata 1991, s. 161-9
- DEN HENGST D., *The Discussion of Authorship*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Perusinum*, red. G. BONAMENTE, F. PASCHOU, Bari 2002, s. 187-195
- DEN HENGST D., *Die Kausalkonjunktionen quod, quia und quoniam in der Historia Augusta*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Bambergense*, red. G. BONAMENTE, H. BRANDT, Bari 2007, s. 165-173
- DESSAU H., *Über Zeit und Persönlichkeit der 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Hermes» 24/1889, s. 337-392

- HONORÉ T., *Scriptor Historiae Augustae*, «Journal of Roman Studies» 77/1987, s. 56-176
- HONORÉ T., *Law in the Crisis of Empire 379-455 AD. The Theodosian Dynasty and Its Quaestors*, Oxford 1998
- JANISZEWSKI P., *Historiografia późnego antyku*, [w:] 'Vademecum' historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego Antyku, red. E. WIPSYCKA, Warszawa 1999, s. 7-220
- KEMEZIS A., *Commemoration of the Antonine Aristocracy in Cassius Dio and The Historia Augusta*, «Classical Quarterly» 62.1/2012, s. 387-414.
- KLEBS E., *Die Sammlung der 'Scriptores historiae Augustae'*, «Rheinisches Museum für Philologie» 45/1890, s. 436-464
- KULIKOWSKI M., *Marius Maximus in Ammianus and the Historia Augusta*, «Classical Quarterly» 57.1/2007, s. 244-256
- KURYŁOWICZ M., *'Adoptio' prawa rzymskiego. Rozwój i zmiany w okresie po-klasycznym i justyniańskim (Rozprawa habilitacyjna)*, Lublin 1976.
- KURYŁOWICZ M., *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, «Studia Iuridica Lublinensia» 16/2011, s. 35-53
- LIEBS D., *Die Jurisprudenz im spätantiken Italien (260 – 640 n. Chr.)*, Berlin 1987.
- LONG J.F., *Bygone Rome in the Historia Augusta*, «Syllecta Classica» 13/2002, s. 180-236
- MAGIE D., *The 'Scriptores Historiae Augustae'*⁶, t. 3, Cambridge (Massachusetts), London 1998
- MARRIOTT I., *The authorship of the Historia Augusta. Two computer studies*, «Journal of Roman Studies» 69/1979, s. 65-77
- MOMIGLIANO A., *An Unsolved Problem of Historical Forgery: The 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes» 17/1954, s. 22-46
- MOMMSEN TH., *Die 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Hermes» 25/1890, s. 228-292.
- ROHRBACHER, D., *The Sources of the Historia Augusta Re-examined*, «Histos» 7/2013, s. 146-180.
- ROHRBACHER D., *The play of allusion in the Historia Augusta*, Madison 2016.
- RÖSGER A., *Herrschererziehung in der Historia Augusta*, Bonn 1978.
- RUDMAN J., *Non-traditional Authorship Attribution Studies in the Historia Augusta: Some Caveats*, «Literary and Linguistic Computing» 13.3/1998, s. 151-157
- SANSONE D., *The computer and the Historia Augusta: a note on Marriott*, «Journal of Roman Studies» 80/1990, s. 174-177

- STERTZ S.A., *Christianity in the Historia Augusta*, «Latomus» 36/1977, s. 694-715
- SUSKI R., *Jowisz, Jahwe, Jezus. Religie w Historia Augusta*, Warszawa 2014
- SUSKI R., *Aluzja do rebelii Eugeniusza czy ukłon wobec aspiracji rzymskiej elity. Nowa interpretacja mowy Maeciusa Faltoniusa Nicomachus (Hist. Aug. Tac. 6, 1-9)*, «Res Historica» 39/2015, s. 9-31
- SYME R., *The Historia Augusta: Three Rectifications*, «Journal of Theological Studies» 21.1/1970, s. 101-104
- SYME R., *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971.
- SYME R., *The Composition of the Historia Augusta: Recent Theories*, «Journal of Roman Studies» 62/1972, s. 123-133
- SYME R., *Propaganda in the Historia Augusta*, «Latomus» 37/1978, s. 173-192
- SYME R., *Historia Augusta Papers*, Oxford 1983
- SZELEST H., *Z badań nad 'Scriptores Historiae Augustae'*, «Meander» 16.11-12/1961, s. 535-544
- SZELEST H., *Ekspursy i ich rola w zbiorze Historia Augusta*, «Eos» 58/1969-70, s. 115-123
- TARWACKA A., *O jakich niewolnikach i z jakiego powodu jurysta Caelius Sabinus napisał, że zwykło się ich sprzedawać w czapkach; oraz jacy niewolnicy byli zgodnie ze zwyczajem przodków sprzedawani pod koronę; także co oznacza samo „pod koronę”. Aulus Gellius, Noce Attyckie 6,4. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, «Zeszyty Prawnicze» 13.2/2013, s. 217-222
- THOMSON M., *Studies in the Historia Augusta*, Brussels 2012
- WATSON A., *Aurelian and the Third Century*, London, New York 1999
- WELWEI K.-W., *Sub corona vendere. Quellenkritische Studien zu Kriegsgefangenschaft und Sklaverei in Rom bis zum Ende des Hannibalkrieges*, Stuttgart 2000
- WHITE P., *The authorship of the Historia Augusta*, «Journal of Roman Studies» 57/1967, s. 115-133
- WOŁODKIEWICZ W., *Ius et lex w rzymskiej tradycji prawnej*, «Ius et Lex» 1/2002, s. 51-61
- ZABŁOCKI J., *Kompetencje patres familias i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle Noctes Atticae Aulusa Gelliusa. Rozprawa habilitacyjna*, Warszawa 1990
- ZABŁOCKI J., *'Adrogatio' w prawie rzymskim, [w:] W trosce o rodzinę. Księga pamiątkowa ku czci Prof. Wandy Stojanowskiej*, red. M. KOSEK, J. SŁYK, Warszawa 2008, s. 599-615.